

फरक क्षमताको अध्ययनका दृष्टिले 'लड्गडाको साथी' उपन्यास

डा. जीवलाल बस्याल

शोधसार

सभ्य भनिने समाज, परिवार र व्यक्तिको अपमान र दुर्व्यवहारबाट आक्रान्त भई सीमान्तीकृत बन्न पुगेको उपन्यासको नायक शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीका अभावमा मागेर खानु पर्ने तथा अर्काकै आश्रममा बस्नु पर्ने वाध्यताका कारण शारीरिक र मानसिक पीडाको चरम अवस्थामा पुगेको तथ्य उपन्यासमा प्रतिविम्बित छ। मानिसको उपहास, घृणा र दुर्व्यवहारबाट थिलोथिलो भएको अन्तस्करणको संवेदना र चरम आघातको अङ्कनका दृष्टिले यो उपन्यास शक्तिशाली रहेको छ। राज्यसत्ताको कुनै पनि अङ्ग र सामाजिक सङ्घसंस्थाले समेत उसको नागरिक अधिकार र पहुँचका विषयमा आवाज उठाएको वा सहयोगी भूमिका खेलेको देखिँदैन। अपाङ्गता, गरिवी र समाजलाई हेर्ने वैज्ञानिक दृष्टिका अभावमा सङ्गठित शक्तिको निर्माण गरी अधिकार प्राप्तिका लागि विद्रोह गर्ने चेतना समेत उसमा विकसित भएको देखिँदैन।

मुख्य शब्द :

फरकक्षमता, सीमान्तीकृत, प्रतिनिधित्व, पहिचान, प्रतिरोध, अपाङ्ग, अपाङ्गता, अतियथार्थवाद, मनोदशा, अङ्गप्रत्यारोपण

१. परिचय

लैनसिंह बाङ्देल (१९७९-२०५९) आधुनिक नेपाली उपन्यास परम्परामा मात्र नभएर नेपाली वाङ्मयमै सुप्रसिद्ध नाम हो। उनका मुलुक बाहिर (२००४), माइतघर (२००५), लड्गडाको साथी (२००८) र रेम्ब्रान्ट (२०२३) शीर्षकका चार उपन्यास प्रकाशित छन्। 'मुलुक बाहिर' आधुनिक नेपाली उपन्यास परम्परामा सामाजिक यथार्थवादको सूत्रपात गर्ने महत्त्वपूर्ण कृति हो। 'माइतघर' पारिवारिक, सामाजिक जीवनलाई आधार बनाएर लेखिएको यथार्थवादी उपन्यास हो भने 'लड्गडाको साथी' सामाजिक रूपमा उपेक्षित एक अपाङ्गले भोग्नुपरेको आर्थिक पीडा र मानवीय दुर्व्यवहारको

जीवन्त स्वरूप हो। नेपाली साहित्यमा जीवनीपरक उपन्यास लेखनको नवीन प्रयोग गर्ने उद्देश्यले लेखिएको 'रेम्ब्रान्ट' उनको अर्को महत्त्वपूर्ण कृति हो। मूलतः उनी उपन्यासकार भए तापनि उनको यात्रा संस्मरण, जीवनी, कला विषयक निबन्ध लेखन आदिमा उत्तिकै सक्रियता देखिन्छ। यात्रा संस्मरणका रूपमा 'स्पेनको संभ्रना' (२०२०) र 'युरोपको चिठी' (२०१४), जीवनीका रूपमा 'विश्वका छ महान् कलाकार' (२०२२), कला विषयक निबन्धका रूपमा 'प्राचीन नेपाली चित्रकला' (२०३४), 'नेपाली प्रस्तर कलाको इतिहास' (२०३५) र 'नेपाली मूर्तिकलाको इतिहास' (२०३९) तथा सैद्धान्तिक समालोचनाका रूपमा 'साहित्यमा यथार्थवाद' (२००५) र अनुवादका

रूपमा 'विश्वकथा सङ्ग्रह' (२००२) उनका उल्लेख्य कृतिहरू हुन्। यसका अतिरिक्त उनका अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिएका चारवटा कला विषयक ग्रन्थहरू प्रकाशित रहेका छन्। उनी आख्यानेतर भन्दा आख्यानात्मक कृतिमा ज्यादा शक्तिशाली देखिएका छन्। स्थूल एवम् सूक्ष्म यथार्थको अङ्कनमा उनको भाषाशिल्प प्रभावकारी बन्न पुगेको छ।

अपाङ्गताको अध्ययनका दृष्टिले उनको 'लङ्गाडाको साथी' उपन्यास महत्त्वपूर्ण सामग्रीका रूपमा देखापर्दछ। अपाङ्गताको अध्ययन साहित्यिक कृतिको कथ्यवस्तु विश्लेषणको एउटा महत्त्वपूर्ण सैद्धान्तिक आधार हो। सांस्कृतिक अध्ययन भित्र यस सिद्धान्तको विशेष स्थान रहेको छ। शारीरिक वा मानसिक रूपले दुर्बल वा काम गर्न असक्षम मानिसहरूलाई समाजले कस्तो व्यवहार गर्छ ? अपाङ्गहरू स्वयम् आफैँलाई कसरी हेर्छन् ? के उनीहरू समाजमा आफ्नो पहिचान र प्रतिनिधित्वका निम्ति प्रतिरोध गर्न समर्थ छन् ? शारीरिक एवम् मानसिक रूपले दुर्बल मानिसको जीवनलाई यस उपन्यासमा कसरी चित्रण गरिएको छ ? लङ्गाडाको साथी उपन्यासमा केन्द्रित रहेर उल्लिखित प्रश्नको उत्तर खोज्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य हो। समालोचकहरूले उपन्यासको विश्लेषणका क्रममा मुख्य पात्रको स्वप्निल मनोदशालाई दृष्टिगत गरी यस कृतिलाई अतिथार्थवादी अथवा सामाजिक यथार्थको चित्रणलाई आधार मानी सामाजिक यथार्थवादी भने पनि उल्लिखित प्रश्नको सेरोफेरोमा कन्द्रित रही त्यसको विश्लेषण गरेको देखिँदैन। अतः उल्लिखित प्रश्नमा घोट्लिएर समस्याको समाधान गर्नु प्राज्ञिक दायित्वको विषय हो भन्ने कुरा स्वतः स्पष्ट हुन्छ।

२. फरक क्षमताको अध्ययनको सैद्धान्तिक मान्यता

हातखुट्टा, आँखाकान आदि शारीरिक अङ्गहरू विकृत भएको अथवा मानसिक वा बौद्धिक सुस्तपन युक्त व्यक्तिलाई अपाङ्ग भनिन्छ। मानिसमा

शारीरिक वा मानसिक विकार उत्पन्न हुनु वा त्यसबाट सामान्य रूपमा काम गर्न नसक्ने स्थिति देखापर्नु नै अपाङ्गता हो। यो मूलतः मानिसका इन्द्रियजन्य विकारका कारण उत्पन्न कठिनाइको एउटा रूप हो। अपाङ्गता त्यस्तो छाता पद हो जसले विगारहरूको आवरण, क्रियाकलापहरूको असक्षमता वा हद र सहभागितामा परहेज वा बन्देजलाई बुझाउँछ। यही अपाङ्गतालाई नै फरक क्षमता भनिन्छ। शारीरिक एवम् मानसिक क्रिया वा आङ्गिक संरचनाको समस्या नै विगार हो। व्यक्तिको कार्य सम्पादनमा देखापर्ने अपठेरोपन वा क्रियाकलापको सीमा नै उसको कठिनाइ हो। फरक क्षमता वा अपाङ्गता एउटा यस्तो जटिल परिघटना हो जसले आफू बसेको समाजको विशेषता र व्यक्तिका शारीरिक विशेषता बीचको अन्तक्रिया प्रतिविम्बित गर्छ। समाज अपाङ्गहरूप्रति कस्तो धारणा राख्छ र उनीहरूप्रति कसरी प्रस्तुत हुन्छ भन्ने विषय अपाङ्गता अध्ययनको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। अपाङ्गहरू समाजमा आफ्नो पहिचान र प्रतिनिधित्वका निम्ति कसरी प्रयत्नशील छन् भन्ने कुराको खोज यसको अर्को महत्त्वपूर्ण पाटो हो। अपाङ्गहरूको बौद्धिक र मनोवैज्ञानिक कार्य क्षमताको निरूपण एवम् त्यसको समाजमा उपयोगको रेखाङ्कन अर्को विशिष्ट अवधारणा हो (डेविस, २००६: xv-xviii)।

अपाङ्गहरूको मूल चासो राज्यका संवैधानिक अङ्गहरूमा पहुँच र पहिचानका लागि सङ्घर्षशील हुनु हो। राज्यको मूल धारमा समाविष्ट भई आत्मसम्मान वा आत्मगौरवको स्थापनाका साथै सबलाङ्ग समान समाजमा भूमिका निर्वाह गर्नु उनीहरूको महत्त्वपूर्ण चासोको विषय हो। सभ्य, पारदर्शी, खुला र लोकतान्त्रिक समाजमा स्वभावैले अपाङ्गहरूको इज्यत वा प्रतिष्ठा निकै माथि हुन्छ। एक्काइसौँ शताब्दीको यस युगमा समाज र अपाङ्गहरू बीचमा हुने अन्तर्क्रिया वा वार्ताबाट निर्मित सङ्कथनभित्र उनीहरूको पहुँच, पहिचान र भूमिकाको स्पष्ट रेखाङ्कन अत्यावश्यक कुरा हो।

राज्यका विभिन्न अङ्ग, विश्वविद्यालय, स्कुल, सञ्चार माध्यम, गैरसरकारी संस्था आदिमा सहज पहुँच र भूमिका निर्वाहको अवसरले उनीहरूको पहिचानलाई स्थापित गर्छ। यस विषयमा विश्व मानव समुदायको चासो क्रमश बढ्दै गएको पाइन्छ (सेक्सपियर, २००६:६६-६७)।

द्वितीय विश्वयुद्धको समयावधीमा स्थापित पुनर्स्थापना केन्द्रहरू युद्धको अन्त्यसम्म नै कायम रहे। ती केन्द्रहरू नै अपाङ्गता सम्बन्धी विचारधारात्मक ज्ञानको स्रोतका रूपमा देखापरे। ती केन्द्रहरूले अपाङ्गतालाई सामाजिक र सांस्कृतिक रूपमा भन्दा चिकित्साशास्त्रीय र उपचारात्मक समस्याका रूपमा परिभाषित गरेको पाइन्छ। उनीहरूले अपाङ्गतालाई आधुनिक चिकित्साशास्त्रीय पद्धतिबाट उपचार गरी शरीर शोधन गर्ने अपाङ्गताको प्रभावबाट समाजलाई मुक्त गर्ने विचारलाई महत्त्व दिएको देखिन्छ। सुस्त श्रवण भएका व्यक्तिले इयरफोन लगाउने, हातखुट्टा नहुनेले अङ्ग प्रत्यारोपण गर्ने, दृष्टि कमजोर हुनेले आँखाको शल्यक्रिया गर्ने र चस्मा लगाउने, हातको भरमा हिड्नु पर्नेले ट्विल चियरको प्रयोग गर्ने, मनोविकार हुनेहरूले मनोचिकित्सा गर्ने जस्ता आधुनिक उपचार पद्धतिको प्रयोगबाट मनोदैहिक विकारलाई कम गर्न वा हटाउन पनि सकिन्छ भन्ने तिनको विश्वास रहेको अनुभव हुन्छ (उप्रेती, २०६८:२६७)। उनीहरूमा एक विरामी व्यक्तिले समाजलाई रूग्ण बनाउँछ भन्ने विश्वास थियो। क्रमशः अपाङ्गताको अध्ययन समाज विज्ञानका विविध क्षेत्र, समाजसेवी संस्था, शिक्षासम्बद्ध नीति, नागरिक अधिकार, पुनर्स्थापनावादी तथा सेवाप्रदायक क्षेत्रमा आरम्भ भएको देखिन्छ। सम्भवतः इर्भिङ गोफम्यानको 'स्टिग्मा' (१९६३) नै अपाङ्गता अध्ययनको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण सैद्धान्तिक ग्रन्थ हो। यस कृतिमा शारीरिक दाग वा क्षतिग्रस्त पहिचानका विषयमा विस्तृत रूपमा वर्णन गरिएको छ। उनी चिकित्सा समाजशास्त्रीका रूपमा प्रभावक व्यक्तित्व त छँदै थिए, साथै अपाङ्गता अध्ययन

समाजका संस्थापक पनि थिए। उनी 'अपाङ्गता अध्ययन चौमासिकका सम्पादक र 'मिसिङ पिसिज अ क्रोनिकल अफ लिभिङ विद् डिस्याविलिटी' (१९८२) का लेखक पनि थिए। वेलायती हर्नल हान, क्यारोल गिल र पौल लङ्मोर यस क्षेत्रमा सक्रिय अन्य विद्वानहरू हुन्। सन् १९९० तिर अमेरिकामा र वेलायतमा भएका राजनीतिक सङ्घर्षहरूबाट अपाङ्गताको अध्ययनले प्रेरणा प्राप्त गरेको पाइन्छ। वेलायती अपाङ्गताको अध्ययन नागरिक अधिकारको आन्दोलनबाट कम र मार्क्सवादी चिन्तनबाट ज्यादा प्रभावित रहेको देखिन्छ। कोलिन बेन्स र लेन बार्टोद्वारा 'सामाजिक नमुना'ले जनतालाई अपाङ्गताका विषयमा सुसूचित गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको कुरा स्मरणीय छ (कौसर, २०११:५५९-५६५)।

सन् १९९० को आरम्भमा अमेरिकामा अपाङ्गताको अध्ययन विषय आरम्भ भएको र यसले समाजशास्त्रलाई भन्दा मानविकी शास्त्रलाई विशेष जोड दिन खोजेको देखिन्छ। यस क्रममा साहित्यिक कृतिमा संस्कृतिगत तत्त्व छलफलको महत्त्वपूर्ण विषय बन्न पुग्यो। फलस्वरूप सांस्कृतिक अध्ययन भित्र अपाङ्गता अध्ययनले नयाँ आकार ग्रहण गर्‍यो। सुरुका प्रभावशाली विद्वानहरूमध्ये लेनार्ड डेभिस, रोजमेरी गाल्यान्ड थोम्पसन, सिमी लिन्टोन, डेभिड मिसेल र स्यारोन सिन्डरले अपाङ्गतालाई सांस्कृतिक र साहित्यिक परिप्रेक्षमा राखेर परीक्षण गरे। उल्लिखित विद्वानहरू तत्कालिक सिद्धान्तकार ज्याक डेरिडा, इडवार्ड सइद, हेनरी लुइस गेट्स, सान्द्र गिल्बर्ट, सुसन गुवर आदिका विचारबाट प्रभावित थिए। खासगरी जाति, लिङ्ग, वर्ग र शक्ति सम्बद्ध चिन्तकहरूले शारीरिक अवयव एवम् मानसिक पक्ष र इन्द्रियका विषयमा सम्प्रेषित विचारबाट प्रभाव ग्रहण गरेको देखिन्छ। थोम्पसन थिचिएको वा दमित वर्गको विषयलाई अत्याधिक मात्रामा उठाउँछन्। जनजातिवादीहरूले जनजातिभित्रको अपाङ्गता र यौनिकतावादीहरूले यौनिकता भित्रको दोष वा विगारलाई सशक्त रूपमा

उठाउँछन् । त्यस्तै नारीवादीहरूले नारी सम्बद्ध अपाङ्गता र मार्सेलीहरूले वर्ग सम्बद्ध अपाङ्गतालाई विशेष जोड दिएको पाइन्छ । विश्वसाहित्यका सन्दर्भमा हेर्दा अफ्रिका, एसिया र दक्षिण अमेरिकाका सिद्धान्तकार र शोधार्थीहरूले सांस्कृतिक अध्ययनभित्र राजनीतिक, आर्थिक विषयलाई मुख्य जोड दिएर अपाङ्गताको विश्लेषण गर्न खोजेको देखिन्छ । श्रवणशक्ति नभएका विद्वानहरूले लाटा-बहिरा शब्दका स्थानमा भाषिक अल्पसङ्ख्यक शब्दको प्रयोग गरी त्यस समुदायको पहिचानलाई स्थापित गर्न खाजेको पाइन्छ भने कतिपय यस्ता स्रष्टाहरूले आत्मवृत्तान्त र आत्मकथाका माध्यमबाट अपाङ्गताको पीडाका विषयमा मात्र नभएर उनीहरूले समाज र राष्ट्रनिर्माणमा खेलेको भूमिकालाई समेत उजागर गरेको देखिन्छ । देशको संविधान, ऐन, कानून र नियमावली भित्र अपाङ्गहरूको पहिचान स्थापित गरी अधिकार कितान गर्ने, राज्यका विभिन्न अङ्गहरूमा तिनको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने, सरकारी एवम् गैरसरकारी क्षेत्रमा तिनलाई क्षमताअनुसारको अवसर प्रदान गर्ने र उत्पादनमूलक व्यवसायमा सङ्गलग्न गराउने जस्ता कार्यहरूले यस समुदायलाई समाजमा निकै माथि उठाउन सक्ने स्थितिको सिर्जना हुन्छ भन्ने मान्यता उनीहरूको पाइन्छ (डेविस र ड्राजेन, २०११:१०४४-४७) ।

लेनार्ड डेविसले अपाङ्गहरूको अवस्थाका विषयमा महत्त्वपूर्ण टिप्पणी प्रस्तुत गर्दछन्- अपाङ्गहरू शताब्दीयौंदेखि अलग्याइएका छन्, थुनिएका छन्, अवलोकनको अवस्थामा छन्, चिरफार गरिएका छन्, अपाङ्गताको शिक्षा दिइएका छन्, अङ्गप्रत्यारोपण गरिएका छन्, उपचारमा राखिएका छन्, संस्थागत गरिएका र निश्चित तहसम्म अन्य अल्प सङ्ख्यक भन्दा नियन्त्रित अवस्थामा छन् (डेविस, २००६: xv) । विकसित मुलुकका तुलनामा विकासोन्मुख मुलुकका मानिसहरू यस्तो अवस्थामा ज्यादा छन् । यसको मुख्य कारण गरिवी नै हो । अपाङ्गताको अध्ययन अल्पसङ्ख्यकको अध्ययन

हो र यो मूलतः नागरिक अधिकारको आन्दोलनसँग गाँसिएको विषय हो (बार्नस, ओलिभर, बार्टोन, २००२:१-१७) । यसलाई अपाङ्ग अधिकारको आन्दोलन भन्न पनि सकिन्छ । अपाङ्गता अध्ययनका निम्ति मिसेल फुकोको लैङ्गिकता, पागलपन र जैविक शक्तिको सिद्धान्त महत्त्वपूर्ण साबित हुन्छ । अपाङ्गता अध्ययनको चिकित्सशास्त्रीय मतले यसलाई आफ्नो वशमा रहेको उपचार, रोगथाम, पुनर्स्थापना र समुन्नतिको नमुना मान्दछ । सामाजिक नमुनाले शिक्षा र रोजगारी प्राप्त तथा व्यवधानहरूको निराकरणमा विशेष सरोकार राख्दछ । अपाङ्ग भएकाहरू सामाजिक रूपमा सीमान्तीकृत बनेका छन्, आर्थिक रूपमा सुविधाविहीन भएका छन्, राजनीतिक तहमा नागरिक अधिकार खोसिएका छन् र शैक्षिक एवम् स्वास्थ्य सुविधाका दृष्टिले अवसर विहीन रहेका छन् (टुकर, २०११:१०४८) । सामाजिक एवम् पारिवारिक दुर्व्यवहारका कारण उत्पन्न आभ्यन्तरिक आघात वा चोट अपाङ्गता अध्ययनको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष हो ।

वर्तमान अपाङ्गता अध्ययन अमेरिका, वेलायत, स्व्यान्डिनेभिया, अस्ट्रेलिया र न्युजिल्यान्डमा सर्वाधिक विकसित रहेको मानिन्छ । अमेरिकामा अपाङ्गता अध्ययनको बेग्लै विभाग छैन तर त्यहाँका विश्वविद्यालयहरूले यस विषयलाई मूल विषय र सहायक विषयका रूपमा अध्ययन गर्ने अवसर प्रदान गरेका छन् । अन्य केही विश्वविद्यालयले स्नातकोत्तर तह र इलिनोइज मनिटोवा विश्वविद्यालयले पीएच.डी. तहको अध्ययन सञ्चालन गरेको पाइन्छ । नेपालका त्रिभुवन विश्वविद्यालय र काठमाडौं विश्वविद्यालयका मानविकी र सामाजिक शास्त्र सङ्कायमा बेग्लै विषयका रूपमा नभएर अन्तर्वर्षिक सामग्रीका रूपमा यस विषयको पठनपाठन हुँदै आएको छ ।

३. लङ्गडाको साथीमा प्रयुक्त फरक क्षमताको विश्लेषण

अपाङ्गताको विश्लेषण गर्ने विभिन्न आधारहरू मध्ये अपाङ्गहरूप्रतिको सामाजिक दृष्टिकोण र व्यवहार एउटा प्रमुख सरोकारको विषय हो। दार्जिलिङको सामाजिक, आर्थिक पृष्ठभूमि र भौगोलिक, प्राकृतिक सन्दर्भलाई आधार बनाएर लेखिएको प्रस्तुत उपन्यासमा एक अशक्त अपाङ्गले गर्नु परेका सङ्घर्ष र भोग्नु परेका विवशता एवम् वाध्यतालाई जीवन्त रूपमा चित्रण गरिएको छ। उसले बेहोर्नु परेको गरिबी निकै भयावह र अत्यासलाग्दो रहेको छ भने ऊप्रतिको सामाजिक व्यवहार पनि पूर्वाग्रहपूर्ण, अमानवीय र आक्रामक देखिन्छ। त्यहाँका मानिसहरूले उसका बिग्रेका अङ्गहरूलाई देखाएर गिज्याउँदा वा उसलाई ठट्टाको पात्र बनाउँदा उसमा गहिरो चोटको अनुभव र अपमान बोध भएको छ (२०४४:६)। त्यतिमात्र होइन सहरका बदमास केटाकेटीहरूको एक समूहले उसलाई 'भुईँ भालु' भनेर गिज्याउँदा वा सहरका विद्यार्थीहरूले समेत उल्लिबिल्ली पार्दा उसले त्यसको प्रतिरोध गर्ने भरमग्दुर प्रयत्न गरेको देखिन्छ। यसरी स्कुले केटाकेटीदेखि लिएर त्यहाँका परिपक्व मानिससम्मले उसलाई ठट्टाको पात्र बनाउने, बिग्रेका अङ्गहरू देखाएर गिज्याउने र विरक्त पार्ने काम गरेकाले ऊप्रति बिसौं शताब्दीको समाज कत्तिको अनुदार वा अमानवीय छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ। ऊ अपाङ्ग मात्र नभएर मागेर जीविकोपार्जन गर्ने व्यक्तिसमेत भएकाले समाजका मानिसहरू ऊप्रति संवेदनशील, मानवीय र उदार हुनुपर्ने भए तापनि यसको ठीक उल्टो भूमिकामा प्रस्तुत भएको देखिन्छ। यो आधुनिक र सभ्य भनिने समाजको आवरणभित्र लुकेको घिनलाग्दो प्रवृत्ति हो। लोयडस् रोडको छेउमा मागेर बसेको वेलामा टूलो वर्षाले उसलाई पूरै भिजाउँदा र हावाले उसको थोत्रो छाता उँभो फर्काउँदा नजिकैको घडी पसलमा ओत लागेर बसेका मानिसहरू र रेष्टुराँको भ्यालबाट हेर्ने मानिसहरू समेत उसको त्यस्तो दुवावस्था देख्दा

हाँसु उनीहरूको संवेदनाहीन एवम् अमानवीय प्रवृत्तिको दृष्टो प्रमाण हो (२०४४:१६-१७)। सभ्य र सम्पन्न समाजभित्र रहेर पनि समाजहीन अवस्थामा हुनु, उसको शारीरिक, मानसिक र आर्थिक अवस्था बुझ्ने इच्छा कसैमा नहुनु, स्कुलका विद्यार्थी, बजारका पसले र सडकमा ओहोरदोहोर गर्ने सम्पन्न मानिसहरू उसको दयनीय अवस्थाप्रति अलिकति पनि संवेदनशील नहुनु (२०४४:२५) जस्ता घटनाक्रमले समाज आफ्नै सुख र सम्पन्नताको अहम्मा केन्द्रित रहेको तथ्य स्पष्ट गर्दछ। दार्जिलिङ सहरमा हिउँ परेको वेला त्यहाँका केटाहरूले हिउँका डल्लाले शरीरका विभिन्न अङ्गमा हिकाउँदा उसको शरीर तथा मनमा गहिरो पीडा हुनुका साथै तीब्र घृणा पनि उत्पन्न भएको देखिन्छ (२०४४: २५)। आफ्नो अपाङ्गतासँग उसले सम्झौता गरिसके पनि बारम्बार हुने सामाजिक अपमान, घृणा र दुर्व्यवहारका कारण ऊ अत्यन्तै पीडित बन्न पुगेको छ। हात थापेर अर्थात् दुःख पुकारा गरेर जिउ पाल्ने त्यस अपाङ्गप्रति दया, स्नेह र करुणाको व्यवहार गर्नु त परै जाओस् समाजका दुष्ट व्यक्तिहरूले उसले बाँचाएर राखेको दुई-चार रूपियाँसमेत रातको समयमा चोरेर लगेको घटनाले सभ्य भनिने समाजको सक्कली अनुहार छर्लङ्ग पारेको छ। समाजको यस्तो अपमान, दुर्व्यवहार र अत्याचारले गरिब अपाङ्गहरूका निम्ति धर्तीमा कुनै स्थान छैन भन्ने तितो यथार्थलाई उजागर गरेको पाइन्छ। यस्तो अवस्थामा उसले आफ्नो अस्तित्वका निम्ति विद्रोह गर्नु अथवा अवहेलना एवम् अत्याचारलाई सहेर बस्नु बाहेक कुनै अर्को विकल्प देखिँदैन। स्कुले केटाहरूले उसलाई 'भुईँभालु' भनी गिज्याउँदा ऊ हतार हतार भागेर लुक्न खोजेको घटनाले उसको प्रतिरोध क्षमता कमजोर भएको देदाउँछ (२०४४:४२)। समाजले गरेको अपमान, घृणा र अत्याचारलाई आक्कल भुक्कल प्रतिरोध गर्ने चेष्टा गरे पनि दुर्बल मनोभावनाका कारण त्यसबाट पलायन हुने प्रवृत्ति नै उसमा प्रबल देखिएको छ। कुकुरलाई आफ्नो आत्मीय साथी ठान्नु, त्यो हराउँदा आफ्नै बन्धु वा प्रेमिकालाई गुमाएको अनुभव हुनु,

त्यसको अभावमा चर्को शून्यता एवम् एक्लोपन प्रकट हुनु जस्ता घटनाक्रमले ऊ समाजदेखि कति टाढा छ भन्ने तथ्यलाई उजागर गरेको छ। समाजलाई शान्ति र सुरक्षा प्रदान गरी मानिसलाई भयमुक्त गर्ने प्रहरीसँग नै निकै भयभित र आतङ्कित भएको घटना यसमा उल्लेख भएको छ (२०४४:५०-५१)। ऊ समाजको दुर्व्यवहारबाट पीडित त छँदै थियो, हावाहुरी, वर्षा र हिमपातबाट समेत प्रताडित हुन पुगेको देखिन्छ। खासगरी चर्को वर्षा र हिमपातका अवस्थामा उसलाई जिउ जोगाउन असाध्यै गाह्रो भएको कुरा उपन्यासमा चित्रित छ। वर्षाबाट बाँच्न पसलमा ओत लाग्न पुग्दा पसलेले ढोका बन्द गर्नु, मन्दिर छेउको साँघुरो छिँडीमा ओत लाग्नु तर ठूलो वर्षाका कारण पुरै भिज्नु, ढाक घरको छेउमा ओत लिनु तर हुरी सहितको वर्षाका कारण त्यहाँ पनि टिक्न नसक्नु, पानीमा भिज्दै वल्लोघर र पल्लोघर चाहार्नु, त्यस क्रममा कुनै मानिसको घरको छिँडीमा पुग्नु, उसले चोर ठानेर उसलाई घिसाउँदा सिँठीमा ल्याएर मुन्ट्याइदिनु, सिँठीबाट लड्दै तल पुग्दा बेहोस हुनु, होस खुल्दा वर्षाको हिलोमा लडिरहेको हुनु जस्ता घटनाक्रमहरूले प्राकृतिक प्रकोप एवम् सामाजिक दुर्व्यवहारका चरम स्वरूपहरूलाई मूर्त रूप दिएका छन् (२०४४:६७-७३)। कोइलाको भारी बोकेर जीविकोपार्जन गर्ने श्रमिक, रक्सीको नशामा हल्लिँदै हिँडेको ड्रइभर, धार्मिक आस्थाका कारण मन्दिर जाने आउने मानिसहरू, कोमल हृदय भएकी एक युवती र उनी जस्तै अन्य मानिसहरूको दया, करुणा र दानबाहेक उसले समाजबाट कुनै पहिचान, आदर र सद्भावना प्राप्त गरेको देखिँदैन। खाने, लगाउने र बस्ने जस्तो न्युनतम आवश्यकताबाट समेत बञ्चित एक अपाङ्गले बाँच्नका लागि गरेको कठोर सङ्घर्ष नै यस उपन्यासको एउटा महत्त्वपूर्ण विशेषता बनेको छ। ऊ सम्मानपूर्वक समाजमा बाँच्न चाहन्छ तर ऊ त्यसबाट निरन्तर अपमानित हुन्छ। सडकटका वेला समाजमा आश्रय खोज्दा समेत उसले दुर्व्यवहारको सामना गर्नु परेको देखिन्छ (२०४४:४२)। केही दयालु मानिसहरूको मानवीय व्यवहार मात्र यो समस्याको समाधान होइन।

अपाङ्गहरू पनि देशका नागरिक हुन् र नागरिक हुनुको अर्थमा उनीहरूले पाउनुपर्ने अधिकारको सुनिश्चितता प्रदान गर्नु राज्यको दायित्व हो। यसको अभावमा उनीहरूले बेहोर्नु परेका सामाजिक अपमान, भेदभाव र अत्याचारको अन्त्य एवम् सम्मानपूर्वक समाजमा बाँच्न पाउने अधिकारको सुनिश्चितता हुन सक्दैन।

उपन्यासको मूल पात्र आफूले आफैँलाई कसरी हेर्छ ? यो प्रश्न अपाङ्गता अध्ययनको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। आफ्नो जीवनलाई हेर्ने उसको दृष्टिकोण परम्परित, रूढिग्रत र अवैज्ञानिक देखा पर्दछ। आफ्नो पूर्वजन्मको पापका कारण नै आफू अपाङ्ग, शक्तिहीन, र कुँजो भएको तथा पापमुक्त हुनका लागि नै यातना र कष्ट भोग्न धर्तीमा आएको हो भन्ने विश्वास उसमा भेटिन्छ। त्यसैले सभ्य र सम्पन्न समाजदेखि पृथक् गृहहीन एवम् मगन्ते जीवन बाँच्नुलाई उसले आफ्नो धर्म ठानेको पाइन्छ। सभ्य एवम् सम्पन्न समाजले जतिसुकै अवहेलना र अमानवीय व्यवहार गरे पनि त्यसलाई चुपचाप सहनु नै वास्तविक धर्म हो भन्ने उसको विश्वास रहेको छ। ईश्वरमाथि पूर्ण आस्था राख्नु, उसको रचनामा कुनै खोट नदेख्नु, उसले दिएको कर्मलाई इमानदार भएर पालन गर्नु नै आफ्नो खास कर्तव्य हो भन्ने विश्वासका कारण नै उसले आफ्नो अपाङ्गतालाई सहज रूपमा लिएको देखिन्छ (२०४४:१४)। एउटा मात्र खुट्टो खराब हुँदा बैसाखी टेकेर हिँड्ने गरेको भए पनि दुवै खुट्टा खराब भएपछि दुवै हातमा काठ समाएर भुइँमा टेकी शरीरलाई भुण्ड्याउँदै र घस्रँदै हिँडेका कारण साधारण मानिसहरू उसलाई लड्गडो भन्दछन्। ऊ जन्मजात अपाङ्ग हो वा दुर्घटनाका कारण अपाङ्ग भएको हो भन्ने तथ्य खुलाउन ऊ स्वयम् अनिच्छुक देखिन्छ। कुनै घर, घडेरी र सम्पत्ति नभएका कारण ऊ सहरका मुख्य चोक, मन्दिर निकटको क्षेत्र र ज्यादा चहलपहल हुने सडक छेउमा मागेर जीवन धान्छ र यसलाई उसले आफ्नो अधिकार नै सम्भकेको पाइन्छ। उसले आफूलाई अर्काको दया एवम् शिक्षाको भरमा बाँच्ने मानिस

ठानेको छ र उसमा माग्ने कलाको समेत विकास भएको देखिन्छ। हजुर एक-दुई पैसा दया होस् न भनी हात थाप्नु, गरिबलाई दया गर्दा धर्म हुन्छ भनी सत् कर्मको स्मरण गराउनु, हातमा एकन्नी, दुअन्नी पर्दा मुसुक्क हाँस्नु, होटेल वा खाजा पसल अगाडि गएर लामो समयसम्म बस्नु, उब्रेको वा बासी खानेकुरा पाउँदा कृतज्ञता व्यक्त गर्नु जस्ता कार्य-व्यापारले उसको जीविकोपार्जन कलालाई स्पष्ट गरेको पाइन्छ। उसको स्वतन्त्र पहिचान र स्वाभिमानमा चोट पुग्ने व्यवहार समाजले गर्दा ऊ केही उत्तेजित एवम् आक्रोसित भएको तथा हिम्मत वा आँट भएको अवस्थामा त्यसको कडा प्रतिरोध गर्न खोजेको पनि देखिन्छ। सहरका बदमास ठिटाहरूले उसलाई 'भुइँभालु' भन्दा आफ्नो मानव परिचय नै समाप्त भएको ठानी निकै क्रोधित हुनु, लौरो टिपेर हिकाउँदा पाखुरामा अपूर्व बल आउनु, हातको काठलाई छिटोछिटो साँदै जिस्काउने केटाहरूलाई लखेदुनु, सहरका केटाकेटीलाई देखा आँखामा क्रोध, विभीषिका र असहनीय घृणा नाच्नु जस्ता घटनाक्रमले यही तथ्यको पुष्टि गरेको स्पष्ट हुन्छ। त्यस्तै असल अङ्गुले मानिसहरूले उसका विकृत अङ्गहरूलाई हेरेर हँस्पी उडाउँदा उसको अन्तस्करणमा गहिरो चोट पर्नु तथा अरूका सद्दे र आफ्ना खराब अङ्गहरूको तुलना गरी ईश्वरको न्याय-अन्यायलाई बुझ्न खोज्नु उसको स्वभाविक मानवीय प्रवृत्ति हो भन्न सकिन्छ। उसको आफ्नो दुःख बिसाउने कुनै साथी, परिवार वा समाज नभएकाले उसले रातको शान्त र एकान्त वातावरणमा भुतभुताउँदै आफ्ना शत्रुहरूलाई गाली गरेर मन शान्त पार्न खोजेको देखिन्छ। टिफिनको वेलामा हुलका हुल केटाहरू आएर उसलाई घेर्ने, भालु हिँडेको अभिनय गर्दै उसलाई उडाउने गरेको वला ऊ साँघुरो गल्लीतिर लागेर देखेको नदेख्यै गरेको पनि पाइन्छ। यस तथ्यले ठूलो र शक्तिशाली समूहसँग एकलै भिडन्त गर्नुभन्दा पलायन हुनु नै उचित हो भन्ने विचारलाई पुष्टि गरेको छर्लङ्ग हुन्छ। सभ्य, सम्पन्न र परिष्कृत मानिएको समाजद्वारा अपहेलित हुँदै र प्रताडना सहँदै एक्लो

जीवन बाँचिरहेको यस पात्रले कुकुरलाई साथी बनाएबाट तथाकथित मानव सभ्यताको खोक्रोपन उदाङ्गिन गएको पाइन्छ (प्रधान, २०४३:२३३)। यत्रो सिङ्गो संसारमा न आमाबाबु न दाजुभाइ, न कुनै आफन्त न कुनै साथीभाइ, केवल कुकुरलाई साथी बनाएर जीवन बाँचिरहेको यो पात्र आधुनिक समाज र शक्तिकेन्द्रहरूका निम्ति डरलाग्दो चुनौती बनेर उभिएको अनुभव हुन्छ। सभ्य समाजले अपाङ्गलाई आफूजस्तै मानव ठान्छ कि ठान्दैन ? राज्यले उनीहरूलाई सम्मानित नागरिक मान्छ कि मान्दैन ? समाजको अङ्ग भएर उनीहरूले खाने, बस्ने, पढ्ने, स्वास्थ्य लाभ गर्ने र काम गर्ने जस्ता अवसरको उपयोग गर्न पाउँछ कि पाउँदैन ? यस उपन्यासका अनुसार उनीहरू यी सबै अवसरबाट वञ्चित छन्। त्यति मात्र होइन, यी प्रश्नहरूभित्र लुकेको जटिल समस्या एक्काइसौं शताब्दीमा पनि यथावत् रहेको स्पष्ट देख्न सकिन्छ। समाजले जे-जस्तो व्यवहार गरे पनि चुप लागेर बस्ने कि राजनीतिक रूपमा सचेत एवम् सङ्गठित हुँदै अधिकार प्राप्तिका लागि प्रयत्नशील हुने ? यस जटिल प्रश्नको उत्तर प्रस्तुत उपन्यासले दिन सकेको छैन। स्नेह, दया, करुणा, दान एवम् त्याग जस्ता उच्च मानवीय भावका कारण यस पात्रको व्यक्तित्व चहकिलो देखिए पनि अपाङ्गता जस्तो जटिल मानवीय समस्याको समाधानका निम्ति उसका दृष्टिकोणहरू पर्याप्त र वैज्ञानिक देखिँदैनन्।

भोक तिर्खा सबैको उही हो भन्ने विचार राख्नु, गरिबले गरिबको कष्ट बुझ्दछ भन्ने मान्यता लिनु, गरिबका मनमा नै गरिबप्रति दयाभाव जाग्न भन्ने धारणा प्रकट गर्नु, कुकुर पनि आफूजस्तै मागी खाने प्राणी हो भन्ने धारणा प्रकट गर्नु, कुकुरलाई छातीमा टाँसेर जीवनको एउटा साथी बनाउने इच्छा हुनु, त्यसलाई छेउमा बोलाएर खानेकुरा दिनु, स्नेहले उसको शरीर मुसार्नु, कुनै दिन कुकुरलाई नदेखा छटपटी हुनु, त्यसलाई भेट्दा खुसीले अनुहार प्रदीप्त हुनु उसको उच्च मानवीय सौँच र व्यवहारको उपज हो भन्न सकिन्छ (२०४४:११-१२)। यत्रो विशाल

संसारमा नितान्त एक्लो र निरस जिन्दगी बाँचिरहेको उसले जीवनमा कुन-कुन कुराबाट आनन्द प्राप्त गर्छ त ? यो सबैका निम्ति जिज्ञासाको विषय बनेको देखिन्छ। प्रकृति प्रेम उसको आनन्दको एउटा महत्त्वपूर्ण विषय हो। चर्को वर्षापछिको सफा र घमाइलो वातावरण उसका समग्र दुःखहरूलाई बिसार्उने साधन बनेको पाइन्छ। त्यस क्षणमा उसले आफैँलाई बिर्सेर प्रकृतिमा एकाकार भई आनन्दको अनुभव गरेको छ। त्यस्तै ओवानो ठाउँमा बसेर वर्षाको भ्रमभ्रम आवाज सुन्दै एक्लै गीत गुन्गुनाउनु उसको आनन्दको अर्को माध्यम बनेको छ। साथै हुस्सु ढाकेको पृथ्वीलाई हेर्दा उसमा रहस्यमय, आनन्द प्रकट भएको पाइन्छ (२०४४:१५)। सधैं पसलको छेउमा 'हजुर', 'प्रभु', 'मालिक' भन्दै आगन्तुकलाई सलाम गरेर खाने कुराको याचना गरे पनि पैसा तिरेर विभिन्न परिकारहरू खाँदाको क्षणमा उसको अनुहार स्वतन्त्रता र आनन्दले धपक्क बलेको देखिएको छ। स्वतन्त्रता र मानव अधिकारका अभावमा उसले निकै कुरूप जिन्दगी बाँच्नु परे पनि आफूले बचत गरेर राखेको पैसाले मीठा-मीठा परिकार किनेर खाँदा त्यसको स्वादका साथै उक्त स्वतन्त्रताबाट प्राप्त आनन्दको प्रथम अनुभव उसले गरेको छ। एक दिन मात्र मागेर खान नपर्दा उसको स्वाभिमान उच्च भएको, आफूले सबलाङ्ग सरह भई खर्च गरेको तथा कुकुरको अभिभावकत्व ग्रहण गरी त्यसलाई मासुभात खुवाएको घटनाले ऊ स्वतन्त्र र अत्मनिर्भर भई सम्मानित जीवन बाँच्न चाहन्छ भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ। त्यस अवस्थामा उसको मनमा बारम्बार आइरहने चिन्ता, भय, शङ्का, निराशा आदि लुप्त हुँदा उसमा आनन्दको सञ्चार हुन गएको छ। प्राकृतिक सौन्दर्य, भौतिक पदार्थ र स्वतन्त्रता बोध उसको आनन्दको अनुभवका स्रोत बनेको स्पष्ट हुन्छ।

उपन्यासको मूल पात्रको सामाजिक, आर्थिक सन्दर्भ कस्तो छ त ? ऊ नितान्त गरिब मात्र होइन सर्वहारा नै छ। उसको यस धर्तीमा आफ्नो भन्नु केही छैन।

एक टुक्रा जमिन, घर, घडेरी, कुनै पेशा, व्यवसाय, सीप केही पनि छैन। न उसको परिवार छ, न समाजले उसलाई आफ्नो सदस्य स्वीकारेर सम्मान दिएको छ। यति ठूलो मानव समाजमा, मानिसहरूको भिडमा ऊ एक्लै देखिन्छ। मनुष्य नामको कुनै साथी नभएकाले उसले एक कुकुरलाई साथी बनाएर दुःख सुख सँगसँगै भोगेको छ। दुःख भोगाइको क्रममा उत्पन्न कारुणिक मनोदशाको रेखाङ्कनका दृष्टिले उनको यो उपन्यास शक्तिशाली रहेको छ (पौड्याल, २०४१:४३)। उसले गड्डीखानको तलतिर भित्तामा टिनले बारेको र मट्टीतेलको टिनको पाताको छानो भएको अर्कैको एक भुप्रोमा पहिले लुकी-लुकी र पछि सबैले देख्ने गरी आश्रय लिएको पाइन्छ। त्यसभित्र उसले काठ गाडेर बनाएको एक टाँडमा थोत्रा बोरा ओडेर रात काट्ने गरेको देखिन्छ। कुनै दह्रो ढोका, भ्याल र भित्ता नभएको त्यस घरलाई आफ्नै आश्रय स्थल ठानेर बसे पनि त्यसमा वर्षाको पानी, शीत र हिउँदको चिसो हावा छिर्दा ऊ निकै सताइएको छ। उसको एउटा भोली, दुबै हत्केलामा काठको टेक्ने, एक कालो लौरो, चिथ्रा कपडा, फाटेको जुता र एक छाताबाहेक अरु कुनै वस्तु देखिँदैन। अरुको दया र दान तथा उब्रेको बासी भात र तरकारी भरमा उसले आफ्नो गुजारा चलाउँदै आएको पाइन्छ (२०४४: ३-४)। आर्थिक विपन्नताको कारणले उसको मनोबल गिरेको सुकिला पोसाक लगाएका मानिसका आँखामा हेरेर बोल्न नसकेको, उनीहरूको अमानवीय व्यवहारप्रति क्रुद्ध भए पनि प्रतिरोध गर्ने आँट हराएको, उनीहरूसँगै मुख डिच्चाएर हात थाप्नु पर्दा स्वाभिमान निकै कमजोर भएको तथ्यले उसको दयनीय अवस्थालाई मूर्त रूप दिएको देखिन्छ। हिउँद र वर्षा याममा प्रकृतिको कठोर प्रहारलाई निरिह भएर सहन गरे पनि अन्त्यतः प्रकृतिकै प्रहार र मानवीय दुर्व्यहारका कारण उसको मृत्यु भएको छ। दार्जिलिङ जस्तो सम्पन्न, शिक्षित र सभ्य मानव समाजमा आफ्नो अस्तित्वलाई दाउमा राखेर बाँच्ने प्रयत्न गर्दा गर्दै क्षण-क्षण हारेर आफ्नो जीवन लीला समाप्त गर्ने यस पात्रले आधुनिक मानव समाजलाई

आफ्नो सभ्यताको पतनप्रति गहिरिएर सोच बाध्य तुल्याएको देखिन्छ (पौड्याल, २०४१:४४)। यस उपन्यासमा अपाङ्गहरूको कुनै समाज छैन र सबलाङ्गहरूको समाजले उनीहरूलाई आफ्नो सदस्य स्वीकारेको पनि पाइँदैन। उपन्यासको मूल पात्र हावाघरको तलतिर रहेको गुफा जस्तो ओट लाग्ने ठाउँमा माग्नेहरूसँग सुत्न गए तापनि उनीहरूको नियमित भेटघाट, छलफल र निर्णय गर्ने समाज बनेको देखिँदैन। सिङ्गो उपन्यासमा ऊ साक्षर वा निरक्षर भएको कुनै प्रसङ्ग भेटिँदैन तर जीवन र जगतप्रतिका उसका विचारहरूलाई दृष्टिगत गर्दा ऊ निकै व्यावहारिक र यथार्थलाई सूक्ष्म रूपमा हेर्ने पात्रका रूपमा देखिन्छ। समाजले उपहासको पात्र बनाई अपहेलना, अत्याचार एवम् दुर्व्यवहार गर्दा उसमा क्रोध उत्पन्न भए तापनि सङ्गठित आन्दोलन वा विद्रोहको सुभ्र कतै प्रकट भएको छैन। यसका लागि आवश्यक पर्ने कुनै सङ्गठित शक्ति र राजनीतिक चेतनासमेत उसमा देखिँदैन। उपन्यासमा अपाङ्गका निम्ति आवाज उठाउने कुनै व्यक्ति, संस्था, राज्यसत्ताका अङ्ग वा बौद्धिक समुदायको उपस्थिति पाइँदैन। अपाङ्गका निम्ति स्वास्थ्योपचार गर्ने संस्था, भोजन र लत्ताकपडाको व्यवस्था गर्ने निकाय, उनीहरूको अधिकारका पक्षमा लड्ने कुनै न्यायिक अङ्गको उपस्थिति एवम् उनीहरूको पुनर्वासको व्यवस्थाको सम्बन्धमा कुनै चर्चा समेत भेटिँदैन। आर्थिक एवम् मानवीय सङ्कटले पिरोलिएको समाज र भौतिक समृद्धिले अन्धो बनेको मानव जगतको सूक्ष्म चित्रणमा उपन्यास केन्द्रित रहेको छ (लुइटेल्, २०६९:१२८)।

वाङ्देलेले उपन्यासको मूल पात्रको नाम 'लङ्गडो' र कृतिको शीर्षक नै 'लङ्गडाको साथी' राखेका छन्। यो शब्द विकलाङ्ग पात्रलाई लज्जित तुल्याउन, अपमान गर्न र मनोबल गिराउन प्रयोग हुने भएकाले फरक क्षमताको अध्ययन गर्नेहरू यसलाई उपयुक्त छनोट मान्दैनन्। यसै पात्रलाई उपहास गर्नका निम्ति प्रयोग गरिएको अर्को शब्द 'भुईँ भालु'

हो। सहरका उरन्टेउला केटाहरूले उसलाई अपमानित गर्न वा उडाउन यस शब्दको प्रयोग गरेको पाइन्छ। यसको प्रयोगले उसको अन्तस्करणमा गहिरो चोट पुऱ्याएको छ भने यसैका कारण उसमा तीव्र आक्रोस एवम् घृणा उत्पन्न भएको छ।

४. निष्कर्ष

उपन्यासमा वर्णित दार्जिलिङको नेपाली समाज अपाङ्गहरूप्रति निकै अनुदार, अहम् केन्द्रित, अमानवीय र निष्ठुर रहेको तथ्य कृति विश्लेषणका क्रममा प्राप्त हुन्छ। धार्मिक आस्था बोकेका केही मानिस, श्रमिक वर्ग, कुनै पियक्कड र कोमल हृदय भएको युवतीबाहेक अपाङ्गलाई दया, दान र करुणा प्रदान गर्ने कोही देखिँदैन। आफ्नै भौतिक सुख र दम्भमा चुर्लुम्म डुबेको नेपाली समाजले उसलाई अधिकार दिने त कुरै छडौँ, हुनसम्म लज्जित पारेर आत्मबल गिराएको छ। नागरिक हुनुको अर्थमा उसले राज्यबाट पाउनु पर्ने गास, बास, कपास, स्वास्थ्योपचारोपचार, एवम् रोजगारीको अवसर प्राप्त गरेको छैन। वर्षा हुँदा र हिउँ परेको वेलामा समाजमा आश्रयहीन हुनुपर्दा उसले शारीरिक एवम् मानसिक पीडा त खपेकै छ, साथै त्यसै वेला उसमाथि भएको अमानवीय व्यवहार मानव सभ्यतालाई नै लज्जित तुल्याउने खालको देखिन्छ। उपन्यासमा अपाङ्गहरूको अधिकार एवम् स्वतन्त्र अस्तित्वका विषयमा कुरा उठाउने कुनै व्यक्ति समुदाय, सङ्घसंस्था एवम् राज्यका कुनै पनि अङ्गको उपस्थिति देखिँदैन। समाजले उपहास वा दुर्व्यवहार गरेका वेला उसका मनमा गहिरो पीडा र चर्को आक्रोस उत्पन्न भएको देखिए पनि सङ्गठित शक्तिको निर्माण गरी त्यसको प्रतिकार गर्ने प्रयत्न हुन सकेको छैन। आफ्नो अपाङ्गतालाई हेर्ने उसको दृष्टिकोण परम्परित र अवैज्ञानिक रहेको हुँदा अपमान एवम् उत्पीडनका बीच सन्तुलन खोजेर बाँच्नु नै उसका लागि उपयुक्त विकल्प बनेको छ। यस उपन्यासले अपाङ्गहरू समाजमा सीमान्तीकृत छन्, सभ्य भनिने समाजको अपमान र दुर्व्यवहारबाट आक्रान्त भएका छन् भन्ने तथ्यलाई समर्थ ढङ्गले

उजागर गरेको छ। आर्थिक उन्नति वा भौतिक समृद्धिको मातले अन्धो बनेको मानव समाजको नैतिक पतनको पराकाष्ठालाई समेत यसले मूर्त रूप दिएको छ। शिक्षा र आधुनिक चेतनाका अभावमा सङ्गठित शक्तिको निर्माण गर्दै अधिकार प्राप्तिका लागि आवाज उठाउने प्रयत्नसम्म अपाङ्गहरूले गर्न सकेको देखिँदैन। अपाङ्गता र गरिबीको चर्को मारमा परेको मूल पात्रको पीडा र उसको चेतनालाई भने उपन्यासले सूक्ष्म रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ। यस पात्रमा आफ्नो अपाङ्गता, गरिबी र सामाजिक व्यावहारलाई हेर्ने वैज्ञानिक दृष्टिकोण नभएको हुँदा ऊ समाजमा अपहेलित निसहाय र अभावग्रत जिन्दगी बाँच्न बाध्य बनेको छ। घरपरिवार र समाजको कुनै सहारा नपाएको यस पात्रले बाँच्नका लागि गरेको सङ्घर्षको चित्रण उपन्यासमा भएको छ तर अपाङ्गहरूको स्वतन्त्रता र मानवीय अस्तित्वको सङ्कटलाई समाधान गर्न भने यो समर्थ देखिँदैन। आधुनिक सभ्य समाजले वेवास्ता मात्र होइन उपेक्षा नै गरेको सीमान्तीकृत समुदायको प्रतिनिधि पात्रको जीवन्त चित्रण गरेर त्यसका बारेमा गहिरिएर सोचन बाध्य तुल्याउनु यस उपन्यासको मूल उद्देश्य हो। चरम गरिबी, सामाजिक दुर्व्यवहार एवम् प्राकृतिक प्रकोपको त्रिपक्षीय आक्रमण देखाई त्यसबाट मूल पात्रका मनमा उत्पन्न गहिरो पीडाको सूक्ष्म रेखाङ्कन गर्नु यसको अर्को महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो। उसले मानव समाजबाट स्नेह, सद्व्यवहार र अधिकार प्राप्त गर्न नसके पनि आफ्नो साथी कुकुरप्रति गरेको स्नेहपूर्ण व्यवहारका कारण ऊ आधुनिक सम्पन्न समाजको पात्रभन्दा धेरै गुनामाथि उठेको विशिष्ट चरित्र देखिन्छ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

उप्रेती, सज्जीव. (२०६८). *सिद्धान्तका कुरा*. काठमाडौँ: अक्षर क्रिएसन्स नेपाल.

- कौसर, टि. (२०११) 'डिस्याबिलिटी स्टडी'. सम्पा. मिचेल र्यान. *द एन्साइक्लोपेडिया अफ लिटरेरी एन्ड कल्चरल थ्योरी*. भोल्थुम १, २ र ३. लन्डन : विली पब्लिकेसन.
- टुकर, टि. (२०११). 'डु बोइस डब्ल्यु.इ.वि.' सम्पा. मिचेल र्यान. *द इन्साइक्लोपेडिया अफ लिटरेरी एन्ड कल्चरल थ्योरी*. भोल्थुम १, २ र ३. लन्डन: विली पब्लिकेसन.
- डेविस, एल. (२००६). *इन्ट्रोडक्सन इन् डिस्बिलिटी स्टडिज रिडर*. द्वि. संस्क. न्युयोर्क : रूटलेज.
- डेविस, एल. र ड्राजेन, सि.सि. (२०११). 'डिस्याबिलिटी स्टडिज एन्ड कल्चरल स्टडिज'. सम्पा. मिचेल र्यान. *द इन्साइक्लोपेडिया अफ लिटरेरी एन्ड कल्चरल थ्योरी*. भोल्थुम १, २ र ३ लन्डन: विली पब्लिकेसन.
- पौड्याल, हीरामणि. (२०४१). समालोचनाको बाटोमा. पर्वत: इन्दिरा शर्मा पौड्याल.
- प्रधान, कृष्णचन्द्र सिंह. (२०३७) *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार*. ललितपुर: साभा प्रकाशन .
- बाडदेल, लैनसिंह. (२०४४). *लङ्गडाको साथी*. काठमाडौँ: रत्न पुस्तक भण्डार .
- बार्नस, सि., ओलिभर. सि.र बार्टोन, आइ. (२००२). *इन्ट्रोडक्सन इन् डिस्बिलिटी स्टडिज टुडे*. लन्डन: क्याम्ब्रिज.
- लुइटेला. खगेन्द्र. (२०६९). *नेपाली उपन्यासको इतिहास*. काठमाडौँ: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान.
- सेक्सपियर, टि. (२००६). *डिस्याबिलिटी राइट्स एन्ड रड्गस*. लन्डन: रूटलेज.